

O'RTA ASRLARDA MOVAROUNNAHR: ILM-FAN VA MADANIYAT MARKAZI SIFATIDAGI O'RNI

Xojashova Mafruzza O'mirbaevna

Qoraqolpog'iston Respublikasi

Shumanay tumani 27-sonli maktab tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'rta asrlarda Movarounnahr hududining ilm-fan va madaniyat markazi sifatida shakllanishi tarixiy, ijtimoiy va iqtisodiy omillar asosida tahlil qilinadi. Hududning geografik joylashuvi, Buyuk Ipak yo'li bilan bog'liqligi va siyosiy barqarorlik ilmiy taraqqiyotning asosiy omillari sifatida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, Muhammad al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino kabi allomalarning ilmiy merosi yoritiladi. Ta'lim tizimi, madrasalar va kutubxonalar faoliyati ham ilmiy muhit rivojida muhim omil sifatida baholanadi. Maqolada Movarounnahrning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi ilmiy asosda umumlashtiriladi.

Kalit so'zlar: Movarounnahr, o'rta asrlar, ilm-fan, madaniyat, Buyuk Ipak yo'li, allomalar.

Kirish

O'rta asrlar Sharq sivilizatsiyasi tarixida Movarounnahr hududi alohida ilmiy va madaniy markaz sifatida shakllanganligi bilan ajralib turadi. Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida joylashgan ushbu mintqa qadimdan qulay geografik o'rni, tabiiy resurslarga boyligi hamda savdo yo'llari chorrahasida joylashganligi sababli turli sivilizatsiyalar, xalqlar va madaniyatlar o'zaro tutashgan hudud sifatida e'tirof etilgan. Ayniqsa, Buyuk Ipak yo'li orqali Sharq va G'arbni bog'lovchi asosiy yo'nalishlardan biri aynan Movarounnahr orqali o'tganligi ushbu hududning nafaqat iqtisodiy, balki ilmiy-intellektual rivojiga ham kuchli turtki bergan. IX–XII asrlar Movarounnahr tarixida alohida ahamiyat kasb etadi, chunki aynan shu davrda hududda ilm-fan va madaniyat misli ko'rilmagan darajada yuksalgan. Bu davr ko'pincha “Islom uyg'onish davri” yoki “Sharq renessansi” sifatida baholanadi. Mazkur davrda ilmiy tafakkur diniy bilimlar bilan uyg'unlashgan holda rivojlanib, falsafa, mantiq, matematika, astronomiya, geografiya, tibbiyot va filologiya kabi fanlar tizimli ravishda shakllangan. Bu jarayonda Buxoro, Samarqand, Xiva va Termiz kabi shaharlarda tashkil etilgan ilmiy markazlar, madrasalar va boy kutubxonalar muhim rol o'ynagan.

Movarounnahr ilmiy muhitining shakllanishida ko'plab buyuk allomalar faoliyat ko'rsatgan. Jumladan, Muhammad al-Xorazmiy algebra faniga asos solib, matematikaning rivojiga ulkan hissa qo'shgan bo'lsa, Abu Rayhon

Beruniy tabiiy fanlar, geografiya va astronomiya sohalarida fundamental tadqiqotlar olib borgan. Abu Ali ibn Sino tibbiyot ilmini yangi bosqichga olib chiqqan, Ahmad al-Fargʻoniy esa astronomiya fanining rivojida muhim oʻrin egallagan. Ushbu allomalarning ilmiy merosi keyinchalik Yevropa Uygʻonish davri ilm-fani rivojiga ham sezilarli taʼsir koʻrsatganligi bilan alohida ahamiyatlidir. Shuni taʼkidlash lozimki, Movarounnahrda ilm-fanning rivojlanishi faqat alohida shaxslar faoliyati bilan emas, balki ijtimoiy-siyosiy muhit, davlat tomonidan ilmga berilgan eʼtibor va taʼlim tizimining rivojlanganligi bilan ham chambarchas bogʻliq boʻlgan. Xususan, Somoniylar, Qoraxoniylar va keyinchalik Temuriylar davrida ilm ahliga koʻrsatilgan ehtirom, ilmiy muassasalar faoliyatining qoʻllab-quvvatlanishi va ilmiy almashinuvning keng yoʻlga qoʻyilishi Movarounnahrni mintaqadagi yetakchi ilmiy markazga aylantirgan.

Asosiy Qism

Mazkur mavzuni yoritishda oʻrta asrlar Movarounnahrining ilmiy va madaniy taraqqiyoti boʻyicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar muhim nazariy asos boʻlib xizmat qiladi. Xususan, V. V. Bartold asarlarida Movarounnahrning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti kompleks tarzda tahlil qilinib, mintaqaning ilm-fan rivojidagi oʻrni alohida taʼkidlangan⁴⁴. Shuningdek, S. P. Tolstov tadqiqotlarida arxeologik manbalar asosida qadimgi va oʻrta asr shaharlarining madaniy rivoji ochib berilgan⁴⁵. Mahalliy olimlardan B. Ahmedov hamda A. Asqarov ishlari Movarounnahr hududining tarixiy-madaniy merosini oʻrganishda muhim ahamiyat kasb etadi⁴⁶. Bundan tashqari, F. Rosenthal tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda Islom uygʻonish davrida ilm-fanning rivojlanish omillari chuqur tahlil qilinadi⁴⁷. Ushbu ilmiy manbalar Movarounnahrning oʻrta asrlarda yirik ilmiy markaz sifatida shakllanish jarayonini turli metodologik yondashuvlar asosida yoritib berishga xizmat qiladi.

Oʻrta asrlarda Movarounnahr hududining ilm-fan va madaniyat markazi sifatida shakllanishi bir qator tarixiy, ijtimoiy va iqtisodiy omillar bilan bogʻliq holda yuzaga kelgan murakkab jarayon sifatida namoyon boʻladi. Avvalo, hududning qulay geografik joylashuvi – Amudaryo va Sirdaryo oraligʻida, Buyuk Ipak yoʻlining markaziy tarmoqlaridan biri ustida joylashgani

---

⁴⁴ Bartold, V. V. (1963). *Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviya*. Moskva

⁴⁵ Tolstov, S. P. (1948). *Drevniy Khorezm*. Moskva

⁴⁶ Ahmedov, B. (1996). *Oʻzbekiston tarixi manbalari*. Toshkent; Asqarov, A. (2001). *Oʻzbek xalqining kelib chiqish tarixi*. Toshkent

⁴⁷ Rosenthal, F. (1970). *Knowledge Triumphant: The Concept of Knowledge in Medieval Islam*. Leiden

savdo-sotiq, madaniy almashinuv va ilmiy g'oyalar harakatini jadallashtirgan. Natijada, turli xalqlar va madaniyatlar o'zaro ta'sirga kirishib, ilmiy tafakkur rivoji uchun muhim intellektual muhit shakllangan. Bu jarayon faqat iqtisodiy aloqalar bilan cheklanib qolmay, balki ilmiy bilimlarning bir hududdan boshqasiga ko'chishi, tarjima faoliyatining rivojlanishi va ilmiy maktablarning shakllanishi orqali yanada chuqurlashgan.

IX–XII asrlarda Movarounnahrda siyosiy barqarorlikning ta'minlanishi ilm-fan taraqqiyotining muhim omillaridan biri bo'ldi. Ayniqsa, Somoniylar davrida ilm va madaniyatga berilgan e'tibor natijasida Buxoro yirik ilmiy markazga aylangan bo'lsa, keyinchalik Samarqand, Xiva va Termiz shaharlari ham ilmiy va madaniy hayotning markazlari sifatida rivojlandi. Ushbu shaharlarda madrasalar, kutubxonalar, rasadxona va ilmiy majlislar faoliyati yo'lga qo'yilib, ilm ahlining erkin faoliyat yuritishi uchun sharoit yaratilgan. Shuningdek, davlat tomonidan ilm ahliga berilgan homiylik, ularning moddiy va ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlanishi ilmiy faoliyatning barqaror rivojlanishiga xizmat qilgan.

Movarounnahr ilmiy muhitining eng muhim jihatlaridan biri – ilm-fanning turli sohalarining uyg'un holda rivojlanganligidir. Xususan, matematika, astronomiya, tibbiyot, falsafa va filologiya kabi fanlar o'zaro bog'liq tarzda taraqqiy etgan. Muhammad al-Xorazmiy tomonidan yaratilgan algebra asoslari nafaqat Sharq, balki Yevropa ilm-fani rivojiga ham katta ta'sir ko'rsatdi. Uning algoritm tushunchasini ilmga kiritishi zamonaviy hisoblash texnologiyalarining nazariy poydevorini tashkil etadi. Ahmad al-Farg'oniyning astronomiyaga oid asarlari esa o'rta asrlarda Yevropada keng qo'llanilib, kosmik tasavvurlarning shakllanishiga xizmat qilgan. Shu bilan birga, ushbu fanlar o'rtasidagi integratsiya ilmiy natijalarning yanada mukammal bo'lishiga olib kelgan. Shuningdek, Abu Rayhon Beruniy ilmiy tadqiqotlarida tajribaviy va empirik yondashuvni qo'llab, geodeziya, mineralogiya, tarix va etnografiya sohalarida chuqur ilmiy xulosalar bergan. Uning ilmiy metodologiyasi kuzatish, tajriba va tahlilga asoslangan bo'lib, bu jihat uni o'z davrining ilg'or olimlaridan biriga aylantirgan. Abu Ali ibn Sino esa tibbiyot ilmini tizimlashtirib, "Tib qonunlari" asari orqali nafaqat Sharqda, balki Yevropada ham bir necha asrlar davomida asosiy tibbiy qo'llanma sifatida foydalanilgan ilmiy merosni yaratgan. Uning asarlarida inson organizmi, kasalliklar diagnostikasi va davolash usullari ilmiy asosda yoritilgan bo'lib, bu tibbiyot tarixida muhim burilish nuqtasi hisoblanadi.

Movarounnahrda ilm-fan rivojiga ta'sir ko'rsatgan yana bir muhim omil – ta'lim tizimining rivojlanganligidir. Madrasalarda nafaqat diniy bilimlar, balki mantiq, falsafa, matematika, tilshunoslik va tabiiy fanlar ham o'qitilgan. Bu esa ilmiy tafakkurning keng qamrovli shakllanishiga olib kelgan. Ta'lim jarayonida

munozara (bahs-munozara) usulining qo'llanilishi talabalar orasida mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirgan. Kutubxonalar esa ilmiy merosni saqlash va tarqatishda muhim rol o'ynagan bo'lib, u yerda qo'lyozmalar ko'chirilgan, tarjima qilingan va ilmiy muhokamalar olib borilgan. Bu jarayon ilmiy bilimlarning avloddan-avlodga uzluksiz yetib borishini ta'minlagan. Madaniy taraqqiyot nuqtai nazaridan ham Movarounnahr o'ziga xos markaz sifatida shakllangan. Adabiyot, me'morchilik, san'at va hunarmandchilik rivojlangan bo'lib, bu jarayon ilm-fan taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq holda kechgan. Shaharsozlik madaniyatining rivojlanishi, masjid, madrasa va maqbaralarning bunyod etilishi nafaqat diniy, balki ilmiy va estetik muhitni ham shakllantirgan. Ayniqsa, me'moriy obidalarda geometrik naqshlar va yozuv san'atining uyg'unligi ilmiy tafakkur va estetik didning o'zaro bog'liqligini namoyon etadi. Hunarmandchilikning rivojlanishi esa iqtisodiy taraqqiyot bilan birga madaniy identitetni mustahkamlashga xizmat qilgan.

Xulosa

O'rta asrlarda Movarounnahr hududi ilm-fan va madaniyatning yirik markazi sifatida shakllanishi ko'p omilli tarixiy jarayon bo'lib, unda geografik joylashuv, siyosiy barqarorlik, ilmga bo'lgan e'tibor, ta'lim tizimi va buyuk allomalarning faoliyati hal qiluvchi rol o'ynagan. Ushbu omillar uyg'unligi natijasida Movarounnahr nafaqat mintaqaviy, balki jahon miqyosida ilmiy taraqqiyotga sezilarli hissa qo'shgan markazga aylangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bartold, V. V. (1963). *Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviya*. Moskva.
2. Tolstov, S. P. (1948). *Drevniy Khorezm*. Moskva.
3. Ahmedov, B. (1996). *O'zbekiston tarixi manbalari*. Toshkent; Asqarov, A. (2001). *O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi*. Toshkent.
4. Rosenthal, F. (1970). *Knowledge Triumphant: The Concept of Knowledge in Medieval Islam*. Leiden.